

Spinoza'nın Özgürlük Anlayışının Nörobilimsel Deneyler Işığında Değerlendirilmesi ^[*]

Evaluation of Spinoza's Concept of Freedom in the Light of Neuroscientific Experiments

ABDURRAZAK GÜLTEKİN

Bingöl University

Received: 04.08.2021 | Accepted: 27.12.2021

Abstract: Spinoza's philosophy is an ontology-based holistic philosophy, it has a structure that allows for versatile and opposing viewpoints. This system, which provides the opportunity to analyze both ancient and contemporary debates in philosophy with a single center with a holistic structure, provides an important ground for the philosophical discussion of the problem of freedom, which is at the focus of contemporary neuroscientific research. In contemporary psychology and neuroscience studies, there are views that deny or oppose freedom. In our article, these studies will be mentioned and philosophical analysis of the studies will be made based on Spinoza ontology.

Keywords: Spinoza, artificial intelligence, morality, freedom, neuroscientific experiment.

Giriş

18. Yüzyıldan itibaren felsefenin ontolojiden epistemolojiye kaydığı ve epistemolojiyi merkeze alarak ilerlediği sıklıkla dile getirilir. Terminolojik açıdan bakıldığında kuşkusuz bu tespit doğrudur ancak bilgiyi öncelemek veya bilgi merkezli bir düşünsel çabanın içerisinde bulunmak, varlık telakkisinden bağımsız değildir. Bilginin objesi doğrudan var olanlar olduğundan bir şeyi bilmek demek o şeyin nasıl olduğuna dair hüküm vermek demektir. O şeyin nasıl olduğuna dair hüküm vermek, varlık nedir? sorusuna da yanıt vermek anlamına gelir. Dolayısıyla bilmek, her daim bir var olanın bilgisi olduğundan varlık veya var olanların mahiyetini ele vermek ile eş değer olabilmektedir. Vakıa her ne kadar böyle ise de bilen öznenin nesneye yönelimini merkeze alarak bir düşünsel faaliyet içerisinde bulunmak, başta öznenin kendisi olmak üzere bütün epistemolojik çerçevenin tikellikler içerisinde mahkûm kalmasına dolayısıyla da tikellerle sınırlı olmasına yol açmaktadır. Başka bir deyişle söz konusu epistemolojik tutum, tümel olanı kaçınılmaz olarak gözden kaçırmaya yol açmakla birlikte gerçeklik veya hakikatin tikel(lik)lerden ibaret sayılmasına yol açmaktadır. Bu durumda yapılması gereken, bize göre varlığın bütünlüklü karakterini göz önünde tutarak ontolojik bir zemini esas almaktır.

Çalışmamızın konusu olan Spinoza ontolojisi, arz ettiğimiz çerçevede bütünlüğü muhafaza eden bir düşünsel faaliyet sürecinin ifadesi olarak okunabilir. Sistemli, bütünlüklü bir yapı arz eden bu öğretiyi, ontoloji merkezli düşünsel bir faaliyet olarak özgürlük başta olmak üzere sair değer sahasını da belirleyen bir mahiyete sahiptir (Çelebi & Gütekin, 2020: 45). Söz konusu bütünlük perspektifinin muhafaza edilerek meselenin ele alınması, karşılaştığımız yeni varlık ve değer telakkisinin çözümlenebilmesine olanak tanıyabilir. Kuşkusuz Spinoza ontolojisi bu bağlamda oldukça elverişli bir zemin sunmaktadır.

1. Ana Hatlarıyla Spinoza Ontolojisi ve Özgürlük Meselesi

Spinoza temel eseri olan Etika'ya sonsuz, sonlu ve cevher tanımlarıyla başlar. Mutlak olan ile olmayan arasındaki ayrım üzerinden birlik ve çokluk tanımlarını ortaya koyan Spinoza, bu mantıksal ve kavramsal zeminde varlığa ilişkin bütün olguları izah etmeye çalışır. Spinoza'nın başlangıç nok-

tası Varlık/Tanrı/Cevher'dir. Kendinde varlık olarak cevher ve Tanrı kavramını esas alan Spinoza'nın vardığı nihai netice mantıksal olarak tek bir cevher ve mutlak varlık olmasının zorunluluğudur (Spinoza, 2006: 32). Dolayısıyla bu varlık çokluk evreninden bağımsız olan bir varlık olamaz. Bu yüzden Cevher, Tanrı ve doğa zorunlu olarak Varlık zemininde eşitlenir. Çünkü "Tanrı vardır" Tanrı kavramının hem sonucudur hem de öncülüdür (Carman, 2008: 58). Tanrı kavramı, Spinoza'nın evren tasavvuru ile aynı manayı ihtiva etmektedir. Çünkü onun sisteminde sonuç ve başlangıç aynı şeyi ifade eder. Öncülsüz hakikat kanıt gerektirmemekte ve varlığından şüphe edilmeden kendisiyle anlaşılmaktadır (Rocca, 2008: 51). Tanrı'nın tanımından yola çıkarak Tanrı'nın varlığının şüphe götürmeyen bir şey olduğunu savunan Spinoza, kendisiyle tartışan mektup arkadaşı Oldenburg'a¹ verdiği cevapta bu durumun açık ve seçik olduğunu ifade etmiştir (Spinoza, 2014b: 65-68).

Spinoza'nın bu eşitleyici tutumu onun tanrıtanımazlıkla ve maddecilikle suçlanmasına da yol açmıştır. Bize göre Spinoza'nın birbirine zıt düşüncelerle suçlanmasının ve çok yönlü değerlendirilmesinin sebebi tecrübe edemediğimiz birlik fikri ile tecrübe ettiğimiz çokluğu temellendirmesidir (Çelebi & Birgül, 2016: 253). Nitekim birlik ve çokluk ilişkisi Spinoza ontolojisinin en karmaşık ve anlaşılması güç boyutudur. Bu çokluk fikri Geometrik olarak anlaşılabilir bir konu olarak görülür. Çünkü Spinoza'nın öğretisi tüm unsurları geometrik bir hassasiyet ve kesinlikle ilişkilendirilmiş sıkı bir mantıksal örgü ile dokunmuş karmaşık ve kesindir (Çelebi & Önal, 2020: 84). Spinoza birlikten çokluğa geçişi Varlık/Tanrı'nın sıfatları üzerinden temellendirir. Var olmak zorunda olan ve varolması tanımından anlaşılan Tanrı'nın bilinmesini sağlayan en önemli unsur sıfattır. Spinoza "Tözde, onun özünü meydana getirmek üzere algıladığımız şeyi" sıfat olarak ifade eder (Spinoza, 2006: 32). Ona göre Tözün meydana gelmesini sağlayan ve algılanmasına neden olan şey sıfattır. Bundan dolayı Spinoza'ya göre "Bir şeyin ne kadar varlığı veya gerçekliği varsa, onun o kadar sıfatı

¹ Henry (Heinrich) Oldenburg (1620-1677) Bremende doğmuş ve Spinoza'ya 18 adet mektup yazmıştır. Teoloji, felsefe ve bilimle ilgilenmiş ve Spinoza'ya genellikler bu alanlardaki sorularını yöneltmiştir. Spinoza'ya duymuş olduğu derin dostluktan dolayı, Spinoza'nın felsefesindeki birtakım eksikliklerin ve anlaşılmazlıklarını kapatma eğiliminde olduğu bilinmektedir. Spinoza'ya duymuş olduğu muhabbet, fikri ayrılıklarına rağmen Spinoza'yı ılımlı bir şekilde karşılamasına neden olmuştur (Spinoza, 2014b: 24).

vardır” (Spinoza, 2006: 40). Tanrı’nın sonsuz sıfatlarından yalnızca düşünce ve yer kaplama sıfatları bilinmektedir. Bu sıfatlar da sonsuzca modusa sahiptir.

Spinoza açısından var olmak için başka bir varlığa ihtiyaç duyan sıfatların sonsuzca görünüşleri bulunmaktadır. Bu görünüşler ona göre modus yahut tavrı olarak anılmaktadır. O “Cevherin duygulanışına, başka deyişle kendi kendisine değil, başka bir şeyde var olan (*in alio*) ve ancak bu başka şey yardımıyla tasarlanan şey”i tavrı olarak ifade eder (Spinoza, 2006: 32).

Bu ontolojide sıkı bir determinasyon vardır. Birlik ve çokluk arasındaki ilişkide veya mutlak olandan görünür olana geçişte herhangi bir özgürlükten bahsedilemez. Çünkü Spinoza’ya göre tüm şeyler kendi nedenlerine zorunlu olarak bağlı durumdadırlar (Spinoza, 2015: 49). Spinoza bu durumu mantıksal ilkeler ile açıklar. Ona göre Tanrı için şu an hâlihazırda yaptıklarından ayrı, bundan başka bir şey yapabileceği fikri mümkün görünmez. Çünkü evrende bulunan nedensellikten dolayı var olmak zorunda olan varlık, var olmaktan başka bir şey ortaya koyamaz. Ona göre Tanrı’da özgür iradenin olması mümkün değildir. Çünkü irade kavramı ona göre yaratılmış doğayla ilişkili bir kavramdır. Bu yüzden iradenin bir nedeni olmak zorundadır. Tanrı’nın hiçbir eyleminin dışsal bir nedeni olmadığı için o nedeni kendinde bir varlıktır (Aşar, 2017: 33).

Tanrı’nın tek istenci kendi varlığını korumaktır yahut varlığını devam ettirmektir, çünkü özü varlığı kuşatan Tanrı’nın var olmaktan başka bir yolu yoktur. Bu koruma fikri, dışarıdan gelecek etkilere karşı kendisini muhafaza etme değildir. Kendisini devam ettirmedi. Çünkü dışarıdan onu etkileyen bir şey yoktur. Dolayısıyla Spinoza’ya göre şayet özgürlük “kendi kendisine eylemde bulunmak” olarak tanımlanırsa Tanrı’dan başka herhangi bir şey özgür değildir. Çünkü kendi varlığı ve var olma nedeni başka herhangi bir şey tarafından belirlenmemiş olan şey Tanrı’dır, Tanrı özünün zorunluluğu gereği özgürdür ve aynı zamanda bu zorunluluk gereği vardır. “Tanrı hiçbir baskıya bağlanmadan, sırf kendi tabiatının kanunlarıyla tesir eder, etkindir” (Spinoza, 2006: 51). Ancak Tanrı’nın bu özgür olma durumunu, normal koşullarda özgürlük olarak tanımlanan “dış etkiden bağımsız olarak kendi istencine göre hareket etmek” olarak görmemek gerekir. Çünkü Tanrı’da o şeyi değil de bu şeyi seçme özgürlüğü yoktur. O, kendi

tanımından yola çıkarak özünün zorunluluğu gereği eylemde bulunmaktadır, onun eylemi yasalılığı temsil etmektedir. Tanrı, sadece kendi kendisine etki ettiğinden dolayı onda dıştan bir zorlama bulunmaz. Bu bağlamda Spinoza özgürlük ile zorunluluğu eşitler, hatta söz konusu zorunluluk gerçek özgürlük olarak da nitelenir. Çünkü bu zorunlu tümelliğin dışında bir seçenek yoktur ve bunun böyle oluşunun bilinmesi özgürlüğe açılan kapı olarak görülür (Çelebi, 2011: 133). Özetle ifade edecek olursak; Spinoza ontolojisiinde öznenin bireysel tercihlerine uygun aklın ve iradenin seçimlerine göre eylemde bulunma durumu olarak ifade edilen özgürlük anlayışına (Aşar, 2017: 17) yer yoktur.

Spinoza kendi ontolojisinin dolaşımında olan kavramlarla açıklanmasının güçlüğünün farkındalığıyla zorunluluk ile zorla(n)ma arasında bir ayrıma gider. O özgürlüğe karşıt olan şeyin zorunluluk değil zorlanma olduğunu belirtir. Çünkü zorlanma dışarıdan bir etki durumunu göstermektedir. Oysa Tanrıdan başka bir şey var olmadığı için ve Tanrı, tek töz olduğu için Tanrı'yı dışarıdan etkileyecek başka bir şey yoktur. Bu yüzden zorunluluk, zorlanma değildir ve özgürlükle çelişmez oysa zorlanma özgürlükle çelişir. Tanrı için zorlanma mümkün değildir ancak zorunluluk gereklidir. Tanrı ya da Doğa'da zorlanma olmadığı için ve tek neden Tanrı olduğu için yegâne özgür varlık Tanrı'dır. Spinoza'ya göre "ilk nedenden [ilk neden olabilmekten], yani herhangi bir şey tarafından hiçbir şekilde sınırlanmamış veya zorunlu kılınmamış olmaktan ve sadece kendi yetkinliğiyle her türden yetkinliğin nedeni olmaktan başka bir şey" değildir (Spinoza, 2015: 50).

Böylece özgürlük, eylemde bulunmak değil her türlü yetkinliğin nedeni olmaktır. Spinoza'ya göre Tanrı ilk neden olma gerekçesiyle aynı zamanda özgür nedendir. İlk neden olarak özgür neden (*causa libera*) olan Tanrı, kendi doğasının gereğini yapmaktadır. Bu doğa değişken bir doğa olamaz. Dolayısıyla şeylerin şimdiki halden başka bir halde olmasını da talep edemez. Çünkü var olanların oldukları hal üzere olmamalarını mümkün görmek Spinoza'ya göre, Tanrı'nın bir zamanlar yetkinsiz olduğunu söylemekle eş değerdir (Spinoza, 2015: 52). Hâlbuki yetkin olmamak ne denli Tanrı'nın kendisiyle çelişirse şeylerin başka türlü olabilmeleri de aynı minvalde çelişiktir. Çünkü yukarıda da işaret edildiği üzere Tanrı, doğa, cevher aynı anlamdadır ve doğa da olduğundan başka türlü olamamaktadır (Çelebi, 2010: 56). Dolayısıyla çokluğun göstergesi olan moduslar aynı zamanda

Tanrı'nın görünüşleri olarak zorunlu bir biçimde oldukları hal üzere olurlar. Aksini iddia etmek, üçgenin üç açısının iki dik açıya eşit olmadığını düşünmek kadar olanaksız ve saçmadır (Spinoza, 2014a: 137-138).

Bu noktada irade ve bilinç sahibi bir varlık olan insanın bu çokluk içerisindeki ayırıcı bir vasa sahip olup olmadığı kuşkusuz merak uyandırıcıdır. Bu ontolojik sistematik içerisinde irade, bilinç, zihin gibi niteliklerle diğer var olanlardan ayrılan insanın özgürlük durumu nedir ve özgürlük duygumu neye tekabül etmektedir? sorusu irdelenmeyi gerekli kılmaktadır.

2. İnsan İradesi, Özgürlüğü ve Tanrısal Yasa

Spinoza'ya göre ister bilge ister cahil olsun insan, doğanın bir parçası olarak yasallığa tabi bir varlıktır. Kişi ister akıl ister arzular tarafından yönlendirilsin durum değişmemektedir (Çelebi, 2011: 134). Spinoza, insana doğa içerisinde farklı bir hiyerarşik konum vermez. O, bazı insanların savunduğu gibi "Tanrı, her şeyi insan için yaratmıştır ve insanı ise tapınması için var etmiş olmalıdır" şeklinde ifade edilen düşünceyi saçma bulur. Çünkü ona göre insan, tüm diğer varlıklar gibi Tanrı'nın bir modusudur (Spinoza, 2016: 70).

Modus olmak bakımından diğer varlıklardan bir farkı olmayan insanın Tanrısal zorunluluğa tabi bir varlık olduğu ortadadır. Çünkü Spinoza'ya göre Tanrı, kendi var olma zorunluluğundan dolayı ortaya çıkan moduslara kendi özünü vermiştir. Tanrı'nın var olmaktan başka bir özü olmadığı için modusların da var olma zorunluluğu bulunmaktadır. Ona göre var olanlara kendi özünden vermesi Tanrı'nın yetkinliğini göstermektedir. Bu durumda her şey Tanrı'nın içerisinde yetkin bir şekilde bulunmaktadır (Spinoza, 2015: 55-56). Dolayısıyla insan da bir modus olarak Tanrı/Doğa'dan pay almıştır. Bu durumda yukarıda işaret edildiği üzere ve normal koşullarda tanımlanan bağlamda Tanrı özgür iradeye sahip olmadığından insanın da özgür bir iradeye sahip olmadığı ortaya çıkmaktadır. Evrende geçerli olan zorunluluğa tabi insan kendi özgür iradesine göre o ya da bu şeyi seçme iradesi göstermemektedir (Cihan, 2004: 189). Nedenleri itibarıyla birbirine özdeş olan modusların hiçbirinde özgür irade bulunmaz. Çelebi'ye göre (2020: 345) modusların özdeşliği konusu Tanrı'nın gücü, iradesi ve akli ile ilgilidir. Nedensel olarak diğer moduslardan herhangi bir farkı olmayan insan da bu yasallığa tabi olduğu için modus olarak özgür bir iradeye sahip değildir.

Spinoza'ya göre insanın tabi olduğu zorunluluk fikri ile Tanrısal zorunluluk, aynı şey değildir. Çünkü Tanrı, kendi kendisinin nedeni olduğundan dolayı bir zorunluluğa tabidir. Oysa insan, kendi kendisinin nedeni değil Tanrı'nın zorunlu modusudur. Tanrı, kendisini var kılma zorunluluğunun gereği bir zorunluluk fikrine tabidir. Bu yüzden insanın tabi olduğu zorunluluk kendi dışında belirlenmiş bir zorunluluk fikridir. Tanrı'nın zorunluluğu onun özgürlüğünü ortaya koyar oysa insan kendi zorunluluğunun bilincinde olmasıyla ancak özgür olarak anlaşılır. Spinoza'ya göre insan, özgür eylemde bulunmayla özgür olarak anlaşılmaz çünkü zaten bu mümkün değildir. İnsan ancak eylemlerinin bilincinde olmasıyla özgür addedilir ki bu durumda özgürlük, zorunluluğun bilincinde olma halidir. Öyle ki şeyleri açık ve seçik kavradığımızda Tanrı'nın istenci bizim için en anlaşılır şey olur (Spinoza, 2014: 142). Dahlbeck (2020: 263)'in de ifade ettiği üzere bu öğretilde bilinçlilikle özgürlük özdeş kabul edilir. Kuşkusuz bu bilinçlilik hali determinasyona ilişkin farkındalıktır. Bu yüzden Spinoza'ya göre geçmişten ders çıkartıp geleceğe dair umut içerisinde olmak ve gelecek hayatı değiştirme düşüncesi saçmadır ve lanetlenmiştir. Geleceği değiştirme fikri yalnızca cahillerde bulunur ve bu cehalet göstergesidir² (Russell, 1973: 146). Çünkü bu ontolojide “olacak olan olur” düşüncesiyle insan özgürleşir. Eğer insan geleceğe dair “nasıl olsa olacak olan olur” diye düşünür ve eylemlerinde umut ve korkuya düşmezse Tanrısal yasaya uygun davranmış olacaktır.

Spinoza'nın ortaya koymuş olduğu felsefe sisteminde lanetlenmiş olan umut ve korku Tanrısal yasanın zorunluluğuyla ilgilidir. İnsanı meydana getiren zihin ve beden de bu Tanrısal yasanın zorunluluğuna tabidir. Bedenin belirli bir nedensellik yasasına göre hareket ettiğini söyleyen Spinoza'ya göre “ruhta mutlak ya da özgür hiçbir irade yoktur, fakat ruhun şu ya da bu şeyi istemesi nedenle gerektirilmiş olup o da yine bir başka nedenle gerektirilmiştir ve bu sonsuza değin böyle gider” (Spinoza, 2006: 120). Dolayısıyla Spinoza için zihinsel karar ve isteğin bedensel nedensellikle aynı zemine yaslandığını söyleyebiliriz. Buna göre düşünce sıfatının altında belirlenim, *karar* olarak anlaşılırken yer kaplama sıfatının altında hareket ve durağanlık yasalarına tabi olan şey, *belirlenim* olarak ifade edilir (Spinoza, 2016: 158).

² Olan olmalıydı, pişmanlık yok. Olacak olan olur, kuruntu yapmak yok. O halde olan olur, telaş etmek yok.

3. Conatus/Güç/Çaba/Özgürlük/İrade

Felsefe literatüründe önemli sorunlardan olan özgürlük kavramı felsefenin hem teorik hem de pratik alanını ilgilendirir. Spinoza'nın ortaya koymuş olduğu felsefi sistemde pratik alan ve teorik alan, ontoloji ve epistemoloji bütün felsefesi gibi iç içe girmiştir. Özgürlük kavramı Tanrı'nın özgürlüğü ve insan özgürlüğü şeklinde iki ana problem halinde ele alınabilir.

Spinoza'ya göre özgürlük, güç ile aynı anlamda kullanılır ve aynı zamanda bu güç, çabayla özdeş kabul edilir. Bu bakımdan onun felsefesinde güç, çaba, conatus, irade ve özgürlük kavramlarının mutlak anlamda özdeş olduğu görülmektedir. Negri (2011: 53) Spinoza felsefesinde, güç ve özgürlük kavramlarının üst üste geldiğini ve bunlardan gücün yaygın olmasının özgürlüğü de belirlediğini söyler. Güç ne kadar etkin ise özgürlük o derece etkindir. Güç ile aynı anlamda kullanılan çaba aynı zamanda zorunluluğu ifade eder, çünkü güç, Spinoza'nın felsefesinde Tanrı'nın kendisini devam ettirme zorunluluğunu temsil eder.

Tanrı'nın zorunluluğu, kendisini devam ettirme gücünü ifade eder (Bennett, 1983: 154). Tanrı ya da Doğanın kendisini devam ettirme gücü, conatus ile aynı anlama gelirken kendi içerisinde zorunluluğu barındırdığını da göstermektedir. Bu durumda herhangi bir şey, kendi içinde kendi türünde bir şey tarafından ortadan kalkmaz çünkü şeyde Tanrısal zorunluluktan dolayı kendisini devam ettirme gücü bulunmaktadır. Böylece şeylerde yok etme özü değil kendini var kılma özü bulunur. Tanrıda da bulunan devam etme gücü insan için de geçerlidir. İnsanın kendisini var kılma özünü Caird, kendisini devam ettirme dürtüsü olarak ifade etmektedir. Kendini idame ettiren dürtü (*self-maintaining impulse*) olarak anlaşılan conatus, insan eylemlerinin yegâne sebebidir (Caird, 1907: 240).

İnsan eylemleri birbirlerini etkileyen çeşitli türden etkileşimler sayesinde meydana gelmektedir. Bu etkileşim bir tür zorunluluğu ifade eder. Tanrı için zorundallığı ifade eden conatus, insan için nedenselliğin içerisinde kendisini devam ettirme isteğini ifade eder. Nedensellik düşüncesi, Spinoza felsefesinde özgürlük sorunuyla doğrudan ilişkidir. Çünkü nedensellik evrende var olan şeylerin her nasıl ise öyle olmak zorunda olduğu düşüncesinin mekanizmatik izahı olarak görülebilir.

İnsanlar eylemlerine Tanrısal yasanın neden olduğunu bilmediği için

özgür oldukları yanılsamasındadırlar. Eylemlerini kendileri belirlediğini düşünürler oysa Spinoza'ya göre bu oldukça saçmadır. İnsanların isteklerinin farkında olmaları bunu neden istediklerini bildirmez sadece istekte bulunduklarını gösterir. Onların istekte bulunduklarını bilmeleri, özgürlük yanılsamasına sevk eder ki bu durum söz konusu ontolojik kabule göre anlamsızdır.³

Özetlemeye çalıştığımız Spinoza ontolojisinin zorunluluk ve özgürlük eşitlemesi veya iradi bir tercihte bulunabilme anlamıyla özgürlüğün reddine ilişkin düşüncelerinin, çağdaş psikoloji ve nörobilim verileri ile uzlaştığı çıkarsamasını yapmamıza izin veren birtakım çalışmalara da rastlamaktayız. Bu çerçevede Libet, Delgado, Pascual Leone deneylerini ve Whiteman olayını zikredebiliriz.

4. Özgür İradeyi Yadsıyan Nörobilimsel Deneyler ve Karşıt Argümanlar

1983 yılında Benjamin Libet tarafından yapılan deneylerde, beyin birtakım etkileşimlerin sonucunda insan eylemlerinin gerçekleştiği ve insanın eyleme karar verme aşamasından önce buna insanı sevk eden beyinsel durumların olduğu ortaya çıkmıştır. Libet'in yaptığı deneyde, denekten parmağını kaldırması istenmiş, denegın parmağını kaldırmadan önce kaldırmaya karar verdiğini belirten bir işaret vermesi söylenmiştir. Denek işaret verdikten sonra parmağını kaldırma anına kadar 200 milisaniye bir fark ortaya çıkmış ancak işin ilginç yanı denek parmağını kaldırmaya karar vermeden 350 milisaniye önce beyinde bir hareketliliğin olduğu keşfedilmiştir (Can & Kılıç, 2019: 388-390).⁴

³ Oscar Wilde'in miknatis hikayesi burada dikkate değerdir. "[...] birtakım çiviler, raptiyeler ve iğneler bir miknatisin yakınında yaşıyorlarmış. İçlerinden biri demiş ki; bence miknatisi ziyaret etmeliyiz. Bir başkası; bence miknatisi ziyarete gitmek bizim asli görevimiz diye eklemiş, bunu hemen yapmalıyız, geç kalmamız hiç doğru olmaz demiş. Tüm bunları konuşurken bir taraftan hızla miknatisa doğru çekildiklerinin farkında değillermiş. Miknatis için için gülüyormuş çünkü onların geleceğini biliyormuş." Bu hikâyede de anlatıldığına göre insanlar özgür iradeleriyle hareket ettiklerini düşünürler ancak bu bir yanılsamadan ibarettir. Bu konuda Spinoza'ya atfedilen bir söz yerinde olacaktır: "Havaya atılan bir taş düşünebileydi kendi isteğiyle yere düştüğünü sanırdı." (Spinoza, 2018). "Bir bebeğe bakın mesela, canı istediği zaman süt isteyebileceğini sanır ya da bir çocuk bir şeye kızmışsa keyfince intikam almaya kalkar, korkak bir adam da kafasına göre sıvışmanın yollarını arar" (Spinoza, 2016: 157).

⁴ Libet deneyleri hem felsefi hem de psikolojik sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Çünkü bu durum özgür irade, sorumluluk gibi unsurları ortadan kaldırmaktadır. Bu sorunları çözmek ve deneyin geçerliliğini denetlemek için Haynes ve arkadaşları gelişmiş teknolojilerle

Libet deneyleriyle benzer sonuçlar ortaya çıkaran Delgado deneylerine göre insanın belirli nöronlarını etkileştirmek onun hareketlerini belirlemektedir. Örneğin parmak hareketlerinin, başını sağa sola çevirme vb. hareketlerin beyne takılan çip sayesinde dışarıdan kontrol edilebileceği anlaşılmıştır (Delgado, 1969). Delgado'nun yapmış olduğu deneyde ilginç olan sonuçlardan birisi de beyne takılan çipin etkinleştirilmesiyle meydana gelen eylemleri yapan deneye neden bu şekilde hareket ettiği sorulduğunda kendi kararı ve isteği ile o eylemi gerçekleştirdiğini belirtmesidir.

İnsanların karar verme süreçlerini ölçen bir diğer deney Pascual-Leone adında bir araştırmacı tarafından yapılmıştır. Deneyde denekler, iki kolunu öne uzatmış, karşılarında sırasıyla yanan kırmızı, sarı ve yeşil ışıkların olduğu bir tabelanın önüne alınmış. Deneklere, kırmızı ışık yandığında hangi kolunu oynatacaklarına dair bir karar vermeleri ancak oynatmamaları, yeşil ışık yandığında hareket ettirmeleri istenmiş. Denekler, kırmızı ışık yandığında bir karar verdiklerini belirttikten sonra, sarı ışık yanmış. Bu ışık yandığı sırada deneklerin sağ ya da sol elini hareketlendirecek beynin belirli bölgelerini uyaran bir titreşim yollanmış. Bu şekilde deneklerin hangi eli oynatacakları üzerinde bir belirlenim sağlanmış. Deney sonucunda farklı eli kaldırmaya karar vermiş denekler, etkileşim sonucunda dışarıdan belirlenen ellerini kaldırmışlar. Bu deneyde ilginç olan, eylemden sonra deneklerin “zaten biz onu kaldıracaktık” demeleridir (Eagleman, 2016: 112-114).

Bedensel etkileşim ve zihinsel süreçler arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir diğer örnek Charles Whitman adındaki katilin olayıdır. Whitman'ın beyinde meydana gelen hasar onun davranışlarının, bilinçsizce ve zorunlulukla gerçekleştirdiğini gösterir. Whitman, Stanford Binet Zekâ testinde 138 puan almış çok zeki olduğu tespit edilmiş bir kişidir. Ancak 1966 yılında bir kuleye çıkarak on üç kişinin ölümüne onlarca kişinin yaralanmasına neden olmuştur. Whitman saldırıdan önce çok memnun kaldığı ve ona hiç zorluk çıkarmadığı eşi ve annesini de öldürmüştür. Whitman, saldırıdan sonra öldürüleceğini bildiği için evde not kâğıdı bırakmış, bu not kâğıdında otopsi yapılmasını ve beyninin incelenmesini istediğini belirtmiş. Çünkü

benzer deneyler gerçekleştirmiştir. Ancak sonuç daha çok şaşırtıcı hale gelmiştir. Bu deneyler neticesinde Libet deneyinde olduğu gibi harekete karar veren denekin kararından 200 milisaniye önce değil 7 saniye önce beyinde hareketliliğin başladığı görülmektedir (Can & Kılıç, 2019: 390-391).

beyninde fark edemediği şekilde değişimlerin olduğunu ve bazı noktalarda kendisini durduramadığını, insanlara ve kendisine zarar vermeye zorlandığını belirtmiştir. Otopsi sonucunda gerçekten de beyinde belirli bölgeleri etkileyen bir tümör tespit edilmiş (Eagleman, 2014).

Yapılan deneyler sonucunda ileri sürülen temel sav şudur: “İnsanlar eylemde bulunurken gerçekte fark edemedikleri bir determinasyona tabidirler. Ancak eylemlerini icra ederken söz konusu determinasyonun farkında olmayıp özgür tercihleri sonucunda eylemde bulunduklarını düşünürler.” Bu çıkarsamadan hareketle Spinoza'nın nedensellik ve irade konusunda düşünceleri ile modern bilim nörolojinin ortaya çıkardığı sonuçların uzlaştırılabilir olduğu ileri sürülebilir ve sürülmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere Spinoza özgür iradenin olmadığını ifade etmektedir ve bütün maddesel ve düşünsel evrenin belirlenmiş olduğunu düşünmektedir. Bu öğretiyeye göre sonsuz bir örgünün bir ağını teşkil eden insanoglu, bağımsız ve otonom bir özgürlük ve karar merkezine ve orijinine sahip değildir. Bu deneylerin bu öğretiyeyi destekleyen en önemli boyutu burasıdır. İnsanın içsel veya dışsal bir etkilenme sonucu karar verdiği ve tercihlerde bulunması demek, insanın ‘özgür irade’ gibi kendi başına ontolojik mahiyete sahip olmadığı ve dilediği gibi değiştirme ve değiştirilme gücünü elinde bulunduran müstakil bir varlığının olmadığı anlamına gelir.

Binet'in de işaret ettiği gibi söz konusu deneylerden hareketle karar merkezinin salt beyinsel olduğunu ve bütün zihinsel işlevlerin sadece beyne endekslenmesi gerektiğini düşünmemek gerekir. Sadece beyinde değil bedeninin bütün diğer organlarında meydana gelen herhangi bir değişiklik ve bozulma, kuşkusuz insanın zihinsel eylemlerini etkilemektedir (Binet, 2016: 79). Burada konumuz açısından önemli olan, otonom bir özgürlük anlayışının olmadığı ve insan eylemlerinin mekanik bir sistem içerisinde gerçekleştiğidir.

Yukarıdaki iddia edilenlerin aksini ileri süren birtakım çalışmalar da yapılmıştır. Özellikle nörobilim alanında çalışmaları olan Aaron Schurger, 2010 yılında insanların karar verme aşamasında dış etkilerden bağımsız bir şekilde beyin kendi kendisine karar verdiğini iddia etmektedir. Ona göre beyin dışarıdan herhangi bir uyarıcı tarafından etkilenmeden de bir karara karşı eğilim göstermektedir. Bu durumda dış etkilerin ve nedenselliğin insan eylemlerini belirlemediğini özgür bir iradenin mümkün olduğunu ifade

etmektedir (Gholipour, 2020). Ona göre Libet'in özgür iradenin olmadığını kanıtlayan deneyi aslında büyütüldüğü kadar önemli bir sonuç vermemektedir (Dais, 2020).

Dışarıdan gelen uyarıcıların beyinde oluşturduğu etkileşime bağlı olarak iradenin beyinsel bir şey olduğunu iddia etmek doğru değildir. Eylemlerimizin, genlerimizi, çevremizi ve beynimizi oluşturan hücrelerin neden sonuç ilişkisiyle belirlendiği fikri, birçok nörobilim çalışmasında kabul görmesine rağmen felsefi anlamda tam olarak kabul edilebilir değildir. Nitekim Uri Maoz'a göre "filozoflar binlerce yıldır özgür iradeyi tartışıyorlar ve ilerleme kaydediyorlar. Ancak sinirbilimciler, bir çini dükkanına bir fil gibi daldılar ve bir çırpıda çözdüklerini iddia ettiler." ifadeleriyle nörobilim çalışmalarının özgür irade konusunda yeterli bir açıklama sunmadığını belirtmektedir (Gholipour, 2020). Maoz, nörobilimcilerin özgür irade konusunda henüz bir şey bilmediklerini belirtmektedir. Ona göre Libet'in yaptığı veya diğer nörobilim deneylerinde elde edilen verilerin yorumlanmasında ciddi kavramsal ve metodolojik sorunlar bulunduğunu ortadadır. Birçok kararımız dahil olmak üzere hemen hemen bütün eylemlerimiz bilinçsizce gerçekleşmektedir (Maoz, 2021).

Özgürlük ve irade konusunun beyne indirgenecek kadar basit bir şey olmadığını iddia eden düşünürler iradenin bir organın insafına bırakılması gerektiğine vurgu yaparlar. Çünkü beyin karmaşık bir yapıya sahiptir ve gizemi hala çözölmüş değildir. Beynin bir konu hakkında irade göstermesi nedensel olarak belirlenmiş ise öngörülebilir bir şey olması gerekir. Oysa insan beyninin karmaşık yapısı öngörülebilir bir karar mekanizmasının olmadığını göstermektedir. Bu konuda Eagleman, öngörülebilir bir yaşamın mümkün olmadığı fikrini savunmaktadır. O bu durumu birbirini etkileyen pinpon topları örneğiyle açıklar.

Tabanında pinpon toplarının sıralarla dizilmiş ve her bir topun da bir fare kapı üzerine dikkatle yerleştirilmiş olduğu bir hazne düşünün. [...] Haznenin içine yukarıdan tek bir pinpon topu bırakacak olursanız, nereye düşeceğini matematiksel olarak doğrudan öngörmek üç aşağı beş yukarı mümkündür. Ama top tabana çarptığı anda öngörülemez bir zincirleme tepki başlatır. Çarpma etkisi, [...] karmaşıklık patlaması halini alır (Eagleman, 2016: 112).

Genel Bir Değerlendirme ve Sonuç

Spinoza'nın seçme özgürlüğünü ve irade konusunu yadsıyan felsefi düşüncesi, doğal nedensellik ve Tanrısal yasayla kurgulanmaktadır. Çünkü Tanrısal yasayla, olmak zorunda olanların ortaya çıktığı bir düzen meydana gelmektedir. Çünkü ona göre Tanrı bile kendi iradesi ile var olanların var olma sebebi değildir, Tanrı/doğa var olanların zorunlulukla “olması gerektiği gibi olmalarının” nedenidir. Bu yüzden olan şeyler, en doğrusu “bu şekilde” olduğu için “bu şekilde” olan şeyler olarak değerlendirilir.

Bu ontolojide maddesel olan ile düşünsel olan aynı düzleme ait olup aynı yasaya tabidirler. Öyle ki, zihinsel iradelerin fikirlerimizin gücünden ortaya çıktığı fikri, Spinoza'nın tüm sonlu zihinsel şeylerin düşüncenin modifikasyonları olduğunu, başka bir deyişle, tüm uzamlı şeylerin cisimler olması gibi fikirler olduğunu kabul eden metafiziği açısından gereklidir. Dolayısıyla bu ontolojide klasik anlamda bir irade özgürlüğüne, otonom bir yapıya yer yoktur.

Kimi yorumcular tarafından çağdaş nörobilimsel deneyler Spinoza'nın söz konusu anlayışını desteklemektedir. Libet, Delgado ve Pascual Leone'un deneyleri bunların yanında Whiteman olayı, beynin dışarıdan gelen uyarıcılarla hareket ettiğini ve bu hareketliliğin insanın karar verme ve davranış gösterme düzeylerini etkilediğini iddia eder. İster dışsal bir faktörden kaynaklansın ister beynin kendi işlevinden sadır olsun karar vermelerimizin kendindeliliğini yadsıyan bu anlayışın, Spinoza'nın “ruhun bedenin fikri olarak var olduğu” düşüncesine koşut olduğunu söyleyebiliriz. Daha önce ifade edildiği üzere bu öğretilde, adeta manevi otomat olarak kurgulanan zihin sonsuz ağlarla örülü bir mekanizmanın kanunlarına tabi olarak kendisini tezahür ettirir ve bunun bilincinde olmak özgür olmak olarak nitelenir. Kuşkusuz bu özgürlük, seçme iradesi anlamına gelmemektedir. Bu özgürlük, zorunluluğun farkında olan bir özgürlük durumudur ki bunun da özgürlük olmadığı açıktır. Şu kadarını söylemeliyiz ki söz konusu çalışmalarda iradenin bedensel etkileşimle ilişkilendirilmesi, Spinoza'nın özgürlük fikrine uygun bir değerlendirme olarak görülebilir. Çünkü modusların etkileşimleri zihinsel süreçleri belirlemektedir ve zihinsel süreçler de bedensel süreçlerde olduğu gibi aynı nedenselliğe tabidir.

Öte yandan nörobilimsel çalışmalar sonucunda elde edilen veriler dikkate alındığında irade konusunda tek taraflı bir değerlendirmenin olmadığı da başka bir gerçeklik olarak ortadadır. Beynin bağımsız karar verebilme yetisine sahip olduğunu ileri süren Schurger ve Maoz, özgür iradenin varlığını savlamaktadır. Gerçek şu ki sonsuz olgusalıkların cari olduğu bu varlık sahasında bu meselenin netliğe kavuşturulabilmesi, sonsuzluğun sonlu hale getirilebilme imkânına bağlı olarak imkânsız görünmektedir.

Netice itibarıyla iradenin olmadığını iddia eden düşünürlerin savladıkları ne kadar eleştiriye açık ise iradenin olduğunu düşünenlerin savladıkları da o kadar eleştiriye açıktır. Çünkü beyin irade konusunda etkin olduğunu iddia eden düşünürler özgürlüğü dışsal etkileşime endekslemişlerdir ki bu durumda irade bir organın insafına mahkûm edilmiştir. Beynin dışsal etkileşimden bağımsız, kendi kendisinden hareketle irade göstermesi de yine iradenin beyne indirgediğini göstermektedir. Çünkü ister dışardan etkileşimle olsun ister kendiliğinden olsun iradenin beyne indirgenmesi her iki ihtimalle de özgürlük sorununu açıklamış gibi görünmemektedir.

Kaynaklar

- Aşar, H. (2017). Spinoza Felsefesinde Özgürlük. *KARE*(4), 17-35.
- Bennett, J. (1983). Teleology and Spinoza's Conatus. *Midwest Studies in Philosophy*, 8, 143-160.
- Binet, A. (2016). *Zihin ve Beyin*. (B. Erdoğan, Çev.) İstanbul: Aramis.
- Caird, J. (1907). *Spinoza*. Edinburgh: Kessinger Publishing.
- Can, S., & Kılıç, S. (2019). Nöroteolojik Açıdan Kesb Nazariyesi (Benjamin Libet Deneyi Çerçevesinde). *Kader*, 17(2), 380-397.
- Carman, T. (2008). *Merleau-Ponty*. London and New York: Routledge.
- Cihan, M. (2004). Spinoza'da İnsana Bakış. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 177-190.
- Çelebi, E. (2010). Kozmolojik Birlik ve Ontolojik Çeşitlenme: İbn Arabi ve Spinoza Örneği. *EKEV Akademi Dergisi* (44), 49-60.
- Çelebi, E. (2011). Spinoza'da Tanrı ve İnsan Bağlamında Özgürlük Problemi. *Felsefelogos*, 15(40), 131-137.
- Çelebi, E., & Birgül, O. G. (2016). Spinoza Ateist Midir? L. Strauss, E.E. Harris'e

- Karşı. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 253-270.
- Çelebi, E. (2020). Zihin-Beden İlişkisinin Ontolojik Düzlemi Üzerine Bir Değerlendirme. *10th ECLSS Conferences on Language and Social Sciences*, (s. 340-347). Almaty.
- Çelebi, E., & Önal, M. (2020). Psikofiziksel Paralelizm: Spinoza Örneği. B. E. University (Dü.), *Euroasia Summit Congress on Scientific Researches and Recent Trends-7*. içinde 2, s. 83-87. Azerbaijan: Baku Euroasian University.
- Çelebi, E., & Gütekin, A. (2020). Ontolojik Sınırların Belirsizliği: Yapay Zekâ, Mit ve Her (Aşk) Filmi Üzerinden Bir Değerlendirme. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 6(1), 40-46.
- Dahlbeck, M. D., & Dahlbeck, J. (2020). The moral fallibility of Spinoza's exemplars: exploring the educational value of imperfect models of human behavior. *Ethics and Education*, 15(2), 260-274.
- Dais, D. (2020, Kasım 3). *An Exploration of Free Will*. 8 4, 2021 tarihinde [www.freethink.com: https://www.freethink.com/culture/is-free-will-an-illusion?amp=1](https://www.freethink.com/culture/is-free-will-an-illusion?amp=1) adresinden alındı
- Delgado, J. M. (1969). *Physical Control of the Mind*. Harper Collins Publishers.
- Eagleman, D. (2014). *Beynin Gizli Hayatı*. (Z. A. Tozar, Çev.) İstanbul: Domingo.
- Eagleman, D. (2016). *Beyin Senin Hikayen*. (Z. A. Tozar, Çev.) İstanbul: Domingo.
- Gholipour, B. (2020, 8 3). *A Famous Argument Against Free Will Has Been Debunked*. (E. Kingir, Düzenleyen) 5 3, 2021 tarihinde [https://medium.com: https://medium.com/cogist/%C3%B6zg%C3%BCr-i-CC%87radeye-kar%C5%9FC4%B1-gelen-%C3%BCnl%C3%BC-bir-arg%C3%BCman-%C3%A7%C3%BCr%C3%BCt%C3%BCld%C3%BC-bahar-gholipour-20c54adc7a6](https://medium.com/cogist/%C3%B6zg%C3%BCr-i-CC%87radeye-kar%C5%9FC4%B1-gelen-%C3%BCnl%C3%BC-bir-arg%C3%BCman-%C3%A7%C3%BCr%C3%BCt%C3%BCld%C3%BC-bahar-gholipour-20c54adc7a6) adresinden alındı.
- Maoz, U. (2021, mart 3). *Building and Enhancing Resilience Through Free Will*. 8 4, 2021 tarihinde [www.psychologytoday.com: https://www.psychologytoday.com/us/blog/hope-resilience/202103/building-and-enhancing-resilience-through-free-will](https://www.psychologytoday.com/us/blog/hope-resilience/202103/building-and-enhancing-resilience-through-free-will) adresinden alındı
- Negri, A. (2011). *Aykırı Spinoza*. (N. Çelebioğlu, & E. Canaslan, Çev.) İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Rocca, M. D. (2008). *Spinoza*. (B. Leiter, Dü.) New York: Routledge.
- Russell, B. (1973). *Batı Felsefesi Tarihi 3* (Çev.: Muammer Sencer). Ankara: Bilgi

Yayınevi.

Spinoza, B. d. (2006). *Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika* (Çev.: Hilmi Ziya Ülken). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Spinoza, B. d. (2014a). *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metazifik Düşünceler* (Çev.: Coşkun Şenkaya). Ankara: Dost Kitabevi.

Spinoza, B. d. (2014b). *Mektuplar*. (E. Ayhan, Çev.) Ankara: Dost kitabevi.

Spinoza, B. d. (2015). *Kısa İnceleme*. (E. Ayhan, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.

Spinoza, B. d. (2016). *Ethica Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Ahlak* (Çev.: Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Öz: Spinoza felsefesi, ontoloji temelli bütünlüklü felsefe olduğundan çok yönlü, birbirine zıt bakış açılarına olanak tanıyan bir yapıdadır. Felsefede hem kadim hem de güncel birçok tartışmayı bütünlüklü bir yapıyla tek bir merkezden hareketle çözümleme imkânı veren bu sistem, çağdaş nörobilimsel araştırmaların odak noktasında yer alan özgürlük sorununun da felsefi olarak tartışılmasına önemli bir zemin sunmaktadır. Çağdaş Psikoloji ve Nörobilim çalışmalarında özgürlüğü yadsıyan veya buna karşıt görüşler bulunmaktadır. Makalemizde bu çalışmalara değinilecek ve çalışmaların Spinoza ontolojisinden hareketle felsefi olarak çözümlemesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Spinoza, yapay zekâ, ahlak, özgürlük, nörobilimsel deney.

[¹] Bu çalışma, yazarın *Spinoza Ontolojisi Bağlamında Yapay Zekânın İmkânı* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

